

УДК 371.13

О. ТРИНУС

м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Розглядаються творчі пошуки психолого-педагогічної підготовки вчителя в середніх педагогічних навчальних закладах України.

*This article are examinecl the créative searches ofteacher's psychologi-
cally-pedagogical préparation in middle pedagogical educational institu-
tions of Ukraine*

Проблема професіоналізму вчителя, рівня його педагогічної майстерності, світоглядної культури, духовно-морального обличчя - одна з найактуальніших у педагогіці й філософії освіти. В Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, в Державній програмі "Вчитель" наголошується на необхідності формування особистості вчителя відповідно до потреб сучасної практики, динамічних змін, що відбуваються в країні і світі. Невідкладним зараз є вирішення проблеми професійно-педагогічної підготовки сучасного вчителя, а у зв'язку з цим модернізації системи підготовки вчительських кадрів.

Велике науково-практичне значення має звернення до історико-педагогічних цінностей, однією з яких є система про-

фесійно-педагогічної підготовки вчителів початкових шкіл в Україні другої половини XIX - початку XX ст. Творче застосування провідних ідей і досвіду їх підготовки в учительських інститутах і вчительських семінаріях є важливою передумовою реформування вищої педагогічної освіти України. Це визначає актуальність дослідження змісту, форм організації, методів навчання в зазначених навчальних закладах.

Історія професійно-педагогічної підготовки вчителя в Україні періоду другої половини XIX - початку XX ст. досліджувалася Л. Вовк, М. Грищенком, Н. Дем'яненко, І. Кравченко, О. Лавріненом, М. Левківським, В. Майбородою, С. Сірополком, О. Сухомлинською, Т. Усатенко, М. Ярмаченком та ін.

Кінець XIX - початок XX ст. - плідний етап розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики. Інтенсивна розробка педагогічних проблем була зумовлена піднесенням суспільно-політичного руху, реструктуризацією шкільної справи. Утвердження нового капіталістичного соціально-економічного устрою означало активний розвиток усієї промисловості, сільського господарства, торгівлі, збільшення кількості міст і міського населення, залученням сільського населення у промисловість. Гостро відчувалася потреба в освічених працівниках для різних сфер діяльності. У 1850 році у восьми українських губерніях налічувалася 1151 початкова школа, де навчалася 58 262 тис. учнів. Це означало, що на 100 душ населення в різних губерніях припадало лише 0,23-0,54 учнів. Взагалі майже 98% дітей шкільного віку не могли здобувати шкільну освіту [7, с. 340].

Соціальні зрушення й потреби економіки, невідповідність між потребою широкої народної освіти і фактичним її здійсненням, зростання незадоволення в суспільстві організацією шкільної освіти, розвиток нових ідей щодо навчання і виховання дітей у вітчизняній та зарубіжній педагогіці змусили царський уряд поставити питання про реформування шкільної освіти. Це стало переломним етапом у подальшому розвитку вітчизняної освіти.

За "Положенням про початкові народні училища" (затверджене в 1864, зміни в 1872, 1874, 1912 рр.) було запрова-

джено та розвинуто єдину систему початкової освіти, що включала в себе початкові школи різних видів і типів.

У зв'язку зі значним розширенням їх мережі першочергове завдання полягало в підготовці нових учительських кадрів. Проблема кількісної та якісної підготовки педагогічних кадрів на Україні була надзвичайно актуальною в кінці XIX - на початку XX ст. У 1910 році освітній ценз учительського персоналу земських шкіл був дуже неоднорідним: лише 59 % вчительок та 46,2 % вчителів мали педагогічну освіту. Щоб якось зарадити нестачі вчителів більша частина вчительського персоналу в цей час рекрутувалася з числа випускників єпархіальних училищ, гімназій, інших середніх, але не спеціальних навчальних закладів. В школах працювали т. з. "панчішкові учительки", які лише частково мали вчительські навички та знання, а частіше і зовсім не мали [3, с. 15].

Щоб вирішити проблему підготовки педагогічних кадрів для народних шкіл планувалося створення нових закладів педагогічної освіти: учительських інститутів та учительських семінарій.

Робота учительських інститутів здійснювалася згідно "Положення про учительські інститути" Міністерства Народної Освіти Росії, прийняте в 1872 році. Мета цих навчальних закладів полягала в тому, щоб дати молоді педагогічну освіту та підготувати до роботи в міських (вищих початкових) училищах губерній учбових округів. Право вступу до вчительських інститутів мали чоловіки, які закінчили вчительські семінарії чи міські училища при них. Усі абітурієнти перед складанням іспитів проходили обов'язковий медичний огляд. Особи з фізичними вадами, що заважали б їм виконувати обов'язки вчителя, до інституту не приймалися. Крім того у вступників перевіряли здібності до музики та співів. Молоді люди, які мали голос, музичний слух, при однакових інших умовах, мали перевагу при зарахуванні до інститутів.

Учительські інститути були закритими навчальними закладами з трьохрічним терміном навчання, що розподілявся на 3 класи. Оптимальною кількістю вихованців вважалася кі-

лькість у 75 осіб. Для проведення педагогічної практики в кожному учительському інституті було однокласне або двокласне початкове училище. Зміст освіти склали такі дисципліни: Закон Божий, російська мова та церковнослов'янське читання, арифметика та початкова алгебра, геометрія, географія, природознавство, фізика, креслення та малювання, чистописання, співи, гімнастика. Загальнопедагогічна підготовка студентів забезпечувалася такими предметами як педагогію дидактику, училищеведення. Метою підготовки майбутніх учителів в учительських інститутах вважалося надання необхідних психолого-педагогічних, методичних і практичних знань, умінь і навичок [8, с. 1152].

Сучасний дослідник проблеми підготовки педагогічних кадрів в Україні в учительських інститутах у кінці XIX - початку XX ст. Н. Дем'яненко зауважує, що вчительські інститути другої половини XIX ст. стали основою формування мережі педагогічних навчальних установ в Україні та визначає основні напрями професійно-педагогічної підготовки в учительських інститутах України періоду 1872-1920 рр.:

- наявність системи методичної підготовки;
- професійно-педагогічна компетентність викладачів, які зобов'язані були поєднувати викладання в інституті та школі;
- пріоритетність психолого-педагогічних дисциплін, методик та педагогічної практики, що забезпечувала готовність студентів до педагогічної діяльності;
- самостійна робота студента як один із головних елементів підготовки майбутнього вчителя [4, 192-193].

Цьому сприяла наявність науково-методичної літератури. Серед основних праць з педагогіки для учительських інститутів були підручники видатних педагогів, психологів, методистів П. Бобровського, П. Євстаф'єва, Д. Тихомирова, П. Смирнова, П. Скворцова, К. Єльницького, П. Юркевича, М. Олесницького, М. Демкова та ін.

Цікавими формами підготовки студентів до професійно-педагогічної діяльності були: педагогічна практика (усі теоретичні курси викладалися у нерозривній єдності з практикою),

аналіз пробних зразкових уроків викладачами та студентами, ведення ними кругових зошитів щодо ведення навчально-виховного процесу, психолого-педагогічні спостереження за вихованцями, екскурсійна діяльність, музейна діяльність, організація музично-літературних, танцювальних вечорів тощо.

Випускники учительських інститутів згідно з "Правилами для спеціальних випробувань на звання вчителя та вчительки вищого початкового училища" підлягали іспиту, що включав у себе: знання з педагогіки, методики російської мови, арифметики та предмету, що обирався для викладання. Іспитовані повинні були дати одну письмову відповідь з кожної з методик. Якщо вона зараховувалася викладачем, випускники отримували усні запитання (не менш ніж два) з кожного предмету. У випадку отримання за письмові іспити оцінки "незадовільно", вони не допускалися до усних запитань і могли пройти повторний іспит - не раніше, чим через півроку. обов'язковим було проведення пробного уроку з обраного предмету в вищому навчальному училищі. Тема уроку оголошувалася їм заздалегідь, за тиждень [6, с. 5- 6].

Створення вчительських семінарій було законодавчо підтримано 17 березня 1870 року "Положенням про вчительські семінарії". В цьому документі наголошувалося, що їх метою була підготовка молоді для викладацької діяльності в народних училищах, вчительські семінарії були відкритими навчальними закладами з трьохрічним терміном навчання, по одному року на кожний клас. В них викладалися: Закон Божий, російська мова, церковнослов'янська мова та словесність, математика, природознавство, фізика, географія, історія, малювання, співи, в деяких - ручна праця та сільське господарство. Серед обов'язкових педагогічних предметів, що викладалися в семінаріях були - педагогіка, дидактика, методика початкового навчання.

Вчительські семінарії давали не дуже ґрунтовну теоретичну підготовку, разом з цим особливістю їх діяльності була хороша практична підготовка студентів. Перед тим, як приступити до проведення уроків у школі, семінаристи спостерігали роботу досвідчених учителів. Пробні уроки проводилися в де-

кілька етапів: в молодших, середніх та старших класах. Від студента-практиканта вимагалось мистецтво викладання, бездоганне володіння предметом. Після кожного пробного уроку відбувалося обговорення за участю всіх осіб, присутніх в класі, за таким планом: 1. критична оцінка свого уроку самим практикантом, що привчало його до аналізу власної діяльності та сприяло самовихованню; 2. критика курсистів, які фіксували свої враження від роботи товариша в щоденниках педагогічної практики; 3. оцінка наставника-керівника з аналізом спочатку достоїнств уроку, а потім недоліків; 4. висновок директора семінарії [5, с. 157].

До 1914 р. в Україні налічувалося 26 вчительських семінарій і 6 вчительських інститутів. Але склад педагогічного персоналу початкових шкіл залишався дуже неоднорідним. Так, на початку ХХ ст. в Валковському повіті Харківської губерньського земства працювало 167 вчителів і вчительок начальних шкіл. З них тільки 21% мали спеціальну освіту (закінчили вчительські семінарії), 33% - середню, 46% - нижчу [3, с. 7].

Велінням часу, об'єктивною необхідністю була курсова система підготовки та перепідготовки вчителів для начальних шкіл. Її складовою були дворічні та трирічні педагогічні курси для підготовки вчителів і вчительок при міських училищах, однорічні педагогічні курси при вчительських інститутах, тимчасові педагогічні курси для учителів і вчительок начальних народних училищ.

Аналіз програм зазначених курсів дозволяє зробити висновки, що заняття для слухачів носили теоретичний (поглиблення знань з курсів "Педагогіка", "Дидактика", "Училищеведення", загальноосвітніх предметів, методик їх викладання) та практичний характер (проведення пробних уроків, аналіз уроків слухачів і викладачів, "як живого матеріалу, що сприяє збудженню критичної думки та творчості вчителя") [1, с. 3].

У відгуку І. Архангельського, слухача курсів, учителя сільської школи, говорилося: "Курси для більшості вчителів нашої губернії є прямо таки знахідкою. Тяжкі умови життя в селі змушують почувати себе народнику непросто. Для більшості з них живе слово печаті є рідкою розкішшю. Нема інтелігенції, з

якою можна було б відвести душу. Але от курси! Лектори несуть світ, збуджують засинаючи сили, дивляться на нас не очима керівництва, а як старші товариші в ділі освіти... Тобою оволодіває дике бажання працювати. Не почуваш втоми. Жаль, що закінчуються лекції. Ми, тепер зі свіжими силами, з полегшеним серцем, з вільною душею, в ім'я великої ідеї підемо сміливіше проти свого ворога - "народної темряви" [2, с. 42].

Таким чином, використання досвіду організації навчально-виховного процесу в вчительських інститутах, вчительських семінаріях, на літніх, короткочасних і довготривалих педагогічних курсах, а саме: єдність педагогічної теорії та практики; різноманітність форм педагогічної практики; потужний викладацький склад, якій поєднує педагогічну діяльність у педагогічних закладах і школі; науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу; урізноманітнення форм підвищення кваліфікації вчителів сприятиме модернізації системи підготовки педагогічних кадрів.

Література

1. Бунаков Н. Ф. Отчет о занятиях на временных педагогических курсах, происходивших в г. Одессе в августе 1900 года / Н. Ф. Бунаков. — Херсон, 1901. — 42 с.
2. Бунаков Н. Школьное дело. Учебный материал, проработанный на учительских съездах и курсах за 30 лет (1872—1902 гг.) / Н. Бунаков. — СПб.: Издание М. М. Гутзаца, 1906. — 230 с.
3. Вопросы и нужды учительства. Сборник статей и справок. — М., 1909. — 95 с.
4. Дем'яненко Н. М., Кравченко І. М. Учителські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.): [монографія] / Н. М. Дем'яненко, І. М. Кравченко. — К.: Фенікс, 2010. — 512 с.
5. Лаврінченко О. А. Історія педагогічної майстерності: Навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ, аспірантів, вчителів / Олександр Лаврінченко. — К. Богданова А. М., 2009. — 328 с.
6. Правила для спеціальних испытаний на звание учителя и учительницы высшего начального училища. Приложение к циркуляру по Киевскому учебному округу. — К., 1914. — 47 с.
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Вид. 2-ге. / С. Сірополко — Львів: Афіша, 2001. — 664 с.
8. Фальборк Г., Чарнолуський В. Настольная книга по народному образованию / Г. Фальборк., В. Чарнолуцкий — СПб., 1901. — Т. II. — 1538 с.